

HOOFDSTUK 1 – Geschiedenis van het fraseologisch onderzoek

1.0 Inleiding

Dit eerste hoofdstuk biedt een bondig overzicht van de geschiedenis van het fraseologisch onderzoek. In 1.1 wordt de beginfase belicht. In sectie 1.2 wordt de verdere ontwikkeling uitgetekend en tevens de vraag aangestipt welke theoretische kaders het uitgroeien van de fraseologie tot een volwaardige wetenschappelijke discipline begunstigd hebben. In 1.3 zal het fraseologieonderzoek vanuit een speciaal perspectief worden beschreven: de geschiedenis van de discipline binnen de neerlandistiek komt aan bod.

1.1 Pioniersfase: het ontstaan van de traditionele fraseologie

De fraseologie is afkomstig van de lexicologie en nam de vorm aan van een apart gebied binnen de taalwetenschap vanaf de tweede helft van de jaren 40. Het waren vooral de Sovjet-Russische linguïsten (bv. Viktor Vinogradov) die bij de geboorte assisteerden. Aan de beginselen van de Sovjet-Russische fraseologische school lagen echter de ideeën van een West-Europese taalwetenschapper, de Zwitserse Charles Bally uit 1909 ten grondslag. Hij heeft vaste verbindingen als eerste expliciet vanuit een taalwetenschappelijke invalshoek behandeld.

In het begin lag het accent van het fraseologisch onderzoek enerzijds op de afbakening van de nieuwe discipline tegenover andere al bestaande gebieden van de taalkunde zoals de grammatica en de lexicologie, anderzijds op de classificatie van het fraseologische bestand (Burger 1973:81). Nadat de impulsgevende gedachten van Bally in de Sovjet-Unie in vruchtbare bodem waren gevallen, breidde de interesse zich langzamerhand verder uit. De opkomende interesse was er grotendeels aan te danken dat de algemene focus binnen de taalwetenschap steeds meer op het lexicon werd gericht (Dobrovol'skij 1992:29): naast de syntaxis, morfologie en semantiek werd de aandacht nu ook steeds vaker gevestigd op het lexicon waarvan vaste verbindingen ook een belangrijk deel uitmaken.

1.2 Fraseologisch onderzoek op het Amerikaanse en Europese continent

Door het – vanwege de politieke omstandigheden – makkelijkere wetenschappelijke contact met de Sovjet-Unie sloten zich vanaf de jaren 70 vooral Midden- en Oost-Europese taalwetenschappers (o.a. Černyševa 1984, Čermák 1988 en Duitse linguïsten uit de toenmalige DDR, bv. Fleischer 1982 en Wissemann 1961) aan bij de nieuwe onderzoeksrichting. De collega's uit het West-Europese Duitse

taalgebied (vooral de voormalige BRD en Zwitserland) konden hoofdzakelijk via de werken van de Midden- en Oost-Europese linguïsten kennismaken met de verworvenheden van de opkomende discipline. Harald Burger had de verspreiding van de nieuwe ideeën voor ogen, toen hij in samenwerking met Harald Jaksche het werk *Idiomatik des Deutschen* in 1973 uitgaf. De auteurs maakten hun collega's erop attent dat de idiomen niet buiten beschouwing mogen worden gelaten (1973:105). Het fraseologisch onderzoek kreeg vervolgens inderdaad steeds meer aandacht. Op het West-Europese Duitse taalgebied hielden o.a. Burger/Buhofer/Sialm (1982) en Pilz (1981) zich als eersten gedetailleerder bezig met dit terrein. De wetenschappelijke dialoog over het fraseologisch onderzoek werd in Europa verder ook door het oprichten van de Europese Vereniging voor Fraseologie, EUROPHRAS (verkorting van Europäische Gesellschaft für Phraseologie) in 1999 bevorderd, welke organisatie tot op heden regelmatig conferenties organiseert.

Terwijl de fraseologie zich in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw in de Sovjet-Unie tot een zelfstandige en volwaardige discipline ontwikkelde die daarna langzamerhand in heel Europa steeds meer aandacht kreeg, ging in Amerika (de VS) in die tijd geen grote wetenschappelijke interesse uit naar deze tak van de taalwetenschap. Dit is hoofdzakelijk te wijten aan de verschillen tussen de Europese en de Amerikaanse theoretische fundamenteën van de in de eerste helft van de vorige eeuw overheersende taalkundige stroming: het structuralisme. Binnen het Europese structuralisme werden de beginselen gehanteerd van de Zwitserse taalwetenschapper Ferdinand de Saussure, van wie de theorie in 1916 postuum werd uitgegeven op basis van collegeaantekeningen, gemaakt door zijn studenten (o.a. de in sectie 1.1 genoemde "vader" van de fraseologie, Charles Bally). Een centraal element van de theorie van De Saussure was het taalteken (*signe*) dat werd opgevat als een eenheid van twee nauw met elkaar verbonden kanten: de vorm (*signifiant* – 'de betekenaar') en de betekenis (*signifié* – 'het betekende'). Hoewel de betekenisleer in het kader van het structuralisme niet centraal stond (men wilde eerst de meer "tastbare" onderdelen van de taal – de fonologie en de morfologie, de vormkant dus – onder de loep nemen), ontstonden er toch theorieën over de betekeniskant van de fraseologische eenheden (zie 1.1).

Het Amerikaanse structuralisme dat door het empirisme en het behaviorisme beïnvloed werd, liet de semantiek, d.i. de betekeniskant daarentegen helemaal buiten beschouwing. Leonard Bloomfield pleitte er namelijk in het begin van de jaren dertig succesvol voor dat de beschrijving van de betekenis een complete werkelijkheidsbeschrijving nodig zou hebben en juist daarom onmogelijk is.

In order to give a scientifically accurate definition of meaning for every form of a language, we should have to have a scientifically accurate knowledge of everything in the speakers' world. The actual extent of human knowledge is very small, compared to this. We can define the meaning of a speech-form accurately when this meaning has to do with some matter of which we possess scientific knowledge. (...) The statement of meanings is therefore the weak

point in language-study, and will remain so until human knowledge advances very far beyond its present state. (Bloomfield 1933:139-140)

Ook de jaren 40 en 50 brachten geen doorslaggevende verandering in deze situatie. De Angelsaksische linguïsten begonnen hoofdzakelijk pas vanaf de jaren 60 belang in de semantiek te stellen. Vanaf die tijd is er – vooral vanuit de invalshoek van de op de structuralistische taalkunde volgende generatieve grammatica – sporadisch ook aandacht voor de fraseologie waar te nemen. In deze context moeten de namen van o.a. Makkai (1972) en Weinreich (1969) worden genoemd.¹ De naar de grondlegger, de Amerikaanse linguïst Noam Chomsky ook wel Chomskyaans genoemde generatieve taaltheorie ging uit van een beschrijving van het taalvermogen² en beschreef de taal met behulp van algoritmische formaliseringen.

In de loop der tijd stoot deze stroming echter op zijn beperkingen: er heerste steeds meer onvrede over de door de generatieve grammatica geboden mogelijkheden van de taalbeschrijving. De generatieve grammatica kon met zijn instrumentarium het figuurlijke taalgebruik en de “defectiviteit” van idiomen namelijk niet verantwoorden.³ Zo ontstonden er pogingen om ook het figuurlijke taalgebruik te integreren in het wetenschappelijke paradigma. Langacker (1987:1) – een leerling van Chomsky – betoogde in dit verband: „An adequate conceptual framework for linguistic analysis should view figurative language not as a problem, but as a part of the solution”. Enkele collega’s van Chomsky (o.a. de net genoemde Langacker en Lakoff) sloegen daarom de cognitieve weg in om de semantische onregelmatigheden te betrekken bij het wetenschappelijke onderzoek. Wat in concreto de vaste verbindingen betreft, werd deze draad dan o.a. door Gibbs (1990) opgepikt.

Vanaf de jaren 80 kreeg de fraseologie in Amerika dus nieuwe impulsen.⁴ De Amerikaanse linguïsten (en in hun traditie ook enkele Italiaanse en Nederlandstalige wetenschappers⁵) onderzochten de vaste verbindingen vooral vanuit het “cognitief-psychologische” perspectief. Opvallend is dat deze interesse onafhankelijk van de ontwikkelingen in de toenmalige Europese “traditionele” (met andere woorden: “linguïstische”) fraseologie opkwam (Dobrovol’skij 1997). Er werd bijna geen kennis genomen van het bestaan van de andere fraseologische richting in Europa.

Dit gold ook omgekeerd: de traditionele fraseologie leerde ook alleen maar sporadisch de verworvenheden van de cognitief-psychologische groep kennen. De

¹ Voor een omvattend overzicht van het werk van deze auteurs en van andere Angelsaksische linguïsten zie Verstraten (1992).

² Chomsky onderscheidde *competence* (taalvermogen) en *performance* (taalgebruik).

³ Zie daarvoor ook Landheer/Van Santen (1984:208).

⁴ De ontwikkelingen van de Amerikaanse fraseologie wordt o.a. in Pawley (2007) behandeld.

⁵ Zie hiervoor bv. Gibbs (1990, 1993), Cacciari/Glucksberg (1991), Everaert/Van der Linden (1989), Everaert et al. (1992, 1995).

isolatie van beide kanten is o.a. te wijten aan de verschillende doel-stellingen. De traditionele fraseologie richt de aandacht hoofdzakelijk op de begripsomschrijving en de afbakening van de te onderzoeken taalverschijnselen, op de ontwikkeling van idioomtypologieën en het onderzoek naar fraseologische variatie, evenals op een geschikte beschrijving van de semantiek van vaste verbindingen. In de cognitieve benadering van fraseologismen staan volgens Dobrovol'skij (1997:10) de mentale processen centraal. Het accent ligt op de volgende vragen: op welke wijze zijn vaste verbindingen in het mentale lexicon gerepresenteerd? Welke soort kennis wordt bij de productie en receptie geactiveerd? Hoe worden fraseologismen mentaal verwerkt?

Het was vooral de Russische linguïst Dobrovol'skij (o.a. 1995, 1997) die de twee richtingen met elkaar "verzoende" door de cognitieve benadering te betrekken bij de onderwerpen van het traditionele onderzoek. Hij wilde in zijn werken niet suggereren dat de vorige invalskoecken helemaal onnuttig waren en dus verworpen moeten worden. Integendeel, het cognitieve perspectief kan volgens hem opgevat worden als uitbreiding van het instrumentarium van het fraseologie-onderzoek.

1.3 Fraseologieonderzoek in het kader van de neerlandistiek

Hoewel in de Lage Landen al sinds de 15de eeuw interesse getoond werd voor vaste woordverbindingen (vooral voor spreekwoorden), ontbrak het de Nederlandse linguïstiek – net als de taalkunde in andere landen – lang aan wetenschappelijke uiteenzettingen over fraseologismen.

Sporadisch vindt men vanaf de jaren 1950 enkele studies op het gebied in kwestie. Paardekooper (1956), Van Es (1966), Kooij (1975) en Dik/Kooij (1975) benaderen de vaste verbindingen vanuit de syntactische kant en constateren dat de syntactische structuur van enkele vaste verbindingen onregelmatigheden vertoont.

Zulke verbindingen zijn uiterlijk of formeel wel naar het gangbare patroon te herkennen, maar semantisch zijn ze zo gefixeerd, dat de gewone syntactische analyse weinig zin heeft; enkele elementen zijn zelfs moeilijk met de normaal bruikbare termen te benoemen; (...) (Van Es 1966:125)

Syntactisch (...) vormen deze zinnen een probleem omdat de mogelijkheid transformaties toe te passen vaak beperkt is. (Kooij 1975:85)

Van Gestel (1963) heeft als eerste een poging gedaan om terminologische kwesties te behandelen en de termen 'spreekwoord', 'zegswijze', 'uitdrukking' en 'gezegde' te definiëren.

Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig laat ook het fraseologisch onderzoek van het Nederlands echter een krachtige ontwikkeling zien. Te vermelden vallen hier namen als bv. Van Sterkenburg (1987, 1991a), Verstraten (1988, 1992),

Geeraerts/Bakema (1993), Everaert (1993a, 1993b, 2003), Van der Wouden (1994), Van Jaarsveld (1998). De opkomende interesse is ook in de neerlandistiek extra muros waar te nemen die in de Nederlandse fraseologie spoedig zelfs een doorslaggevende rol is gaan spelen: het eerste monografische werk over de Nederlandse vaste verbindingen is namelijk niet in Nederland, maar in Polen ontstaan (Klimaszewska 1990a, andere studies van de hand van de auteur zijn: 1985, 1987, 1989, 1990b, 1991, 1994a, 1994b, 1997, 2000, 2003). Verder moeten in dit verband nog Kowalska-Szubert (1994a, 1994b, 1995, 1996, 1999) uit Polen, Mollay (1990, 1992, 2002) en Albert-Balázsi (2000, 2002a, 2002b) uit Hongarije en Piirainen (1999, 2001, 2003) uit Duitsland worden genoemd.

De belangstelling voor de fraseologie van het Nederlands in de neerlandistiek extra muros heeft als het ware vanzelfsprekend met zich meegebracht dat het contrastieve aspect bij het onderzoek werd betrokken. In het kader van de Nederlands-vreemdtalige contrastieve fraseologie is o.a. het onderzoek naar de Nederlands-Afrikaanse (Klimaszewska 1994b), Nederlands-Franse (Van Overbeke 2001, Colson 2008), Nederlands-Hongaarse (Mollay 1989, 1999, 2000), Nederlands-Poolse (Frackiewicz 1987, Krajcarz 2005, Predota 1987, 1991), Nederlands-Russische (Dobrovol'skij 1992b) en Nederlands-Duitse fraseologie (Błachut 1999, Jarosińska 1991, Piirainen 1995, 1996, 1997) te noemen. In het contrastief fraseologisch onderzoek van het Nederlands werden snel zelfs meerdere talen tegelijk betrokken, vgl. de Nederlands-Duits-Afrikaanse (Klimaszewska 1997a) en de Nederlands-Tsjechisch-Duitse fraseologie (Málková 2003). In Dobrovol'skij (1988) worden naast de Nederlandse en Duitse vaste verbindingen Engelse fraseologismen contrastief behandeld. In Dobrovol'skij/Piirainen (1997) ligt het accent vooral op de Duitse vaste verbindingen, maar er worden ook Nederlandse, Chinese en Finse fraseologismen onderzocht.

Qua invalshoek bleek de neerlandistiek extra muros veeleer de Europese fraseologische traditie te volgen. In het Nederlandse taalgebied zelf (“intra muros”) waren echter – zoals in 1.2 al aangeduid – ook taalwetenschappers die zich aansloten bij de Amerikaanse traditie (Everaert/Van der Linden 1989, Van Jaarsveld 1998, Everaert et al. 1992, 1995).

Wat betreft het fraseologisch onderzoek binnen de neerlandistiek (zowel intra als extra muros), ligt het accent vanaf de jaren 90 vooral op lexicaal-semantische studies (Feyaerts 2007:647). In het kader van de lexicaal-semantische benadering hebben Klimaszewska (1990a, 1990b, 1991, 1994a, 1994b, 1997a, 1997b, 2004), Kowalska-Szubert (1994a, 1994b, 1996, 1999), Kuipers (1999), Verstraten (1988, 1992) en Piirainen (1995, 2003) gebruik gemaakt van het cognitieve theoretische kader.

Op het terrein van de toegepaste fraseologie zijn binnen de neerlandistiek vooral twee gebieden te noemen: fraseografie en taaldidactiek. De toegepaste fraseologie heeft altijd praktische doelen: in de Nederlandse fraseologie gaat het dan meer bepaald om vaste verbindingen in woordenboeken te beschrijven of vaste verbindingen te laten leren. De impulsen gaan dus altijd van de praktische kant en niet van de theorie uit (Dobrovol'skij 1992a:30).

Op de fraseografie wordt in hoofdstuk 6 nader ingegaan, daarom wordt hier alleen maar de taaldidactiek aangestipt. Op taaldidactisch vlak hebben o.a. (Colson 2001, 2010a), Hasselt (2010), Klimaszewska (1989, 1992), De Kleijn (1988), Van Sterkenburg (1991a) en Timman (1989, 1992) vragen rond het onderwijs van vaste verbindingen behandeld. De praktijk leert namelijk dat vaste verbindingen helemaal geen perifere verschijnselen, maar veeleer de regel zijn en daarom voldoende aandacht moeten krijgen in het vreemdetaalonderwijs. Colson (2001:38) beweert in dit verband dat „(...) het ook de vreemdetaaldocent iedere dag op[valt] dat men in een vreemde taal geen 5 woorden naast elkaar kan zetten zonder dat ze al een min of meer gefixeerd patroon vertonen”.

Een vergelijkbaar inzicht staat ook in de constructiegrammatica centraal die een verhoudingsgewijs nieuwe taalkundige stroming uit Amerika is: „Uitgangspunt is de observatie dat ons taalgebruik in veel sterkere mate idiomatisch is dan gangbare syntactische theorieën suggereren” (Hüning 2007:377). Verhagen (2005:211) verwijst in dit verband naar de paradox dat unieke eigenschappen veeleer regel dan uitzondering blijken te zijn. De constructivistische benadering pikt – misschien zonder ervan bewust te zijn – opnieuw enkele vragen op die in Europa al tijdens de structuralistisch georiënteerde periode werden gereflecteerd (Hüning 2007). Dit feit getuigt ook nu nog van een bepaalde isolatie die bestaat tussen het Amerikaanse en het Europese fraseologieonderzoek⁶.

In het kader van de Nederlandse fraseologie zijn ook onderzoeksgebieden die tot nu toe nog maar sporadisch bestudeerd werden, zoals bv. de vaktalen (De Cort 1990, Klimaszewska 2003), de dialecten (bv. De Schutter 2007) en het psycholinguïstisch aspect (bv. de kindertaalverwerving: Gillis/Schaerlaekens 2000). Het onderzoek naar de Nederlandse fraseologismen kan verder ook nieuwe mogelijkheden bieden voor de historische linguïstiek, pragmatiek, syntaxis, morfologie en de tekstlinguïstiek. In de toekomst zal misschien ook de corpuslinguïstiek (zie hoofdstuk 6) door het samenstellen en bestuderen van steeds grotere corpora bijdrage kunnen leveren aan het onderzoek naar deze gebieden.

1.4 Samenvatting

In de voorafgaande secties werd de ontwikkeling van de fraseologie als wetenschap behandeld. De marginale positie in het begin behoort nu tot het verleden: de fraseologie krijgt heden ten dage veel aandacht, ze is binnen de linguïstiek zelfs een zelfstandige discipline geworden. Het aantal publicaties over de vaste verbindingen is in de laatste decennia fors gestegen en de wetenschappelijke dialoog over het fraseologisch onderzoek wordt ook door verschillende conferenties bevorderd.

Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig wordt ook in het kader van de neerlandistiek steeds meer onderzoek verricht naar de vaste verbindingen, waarbij

⁶ Zie hiervoor 1.2.

de Midden- en Oost-Europese taalwetenschappers (de neerlandici extra muros dus) een belangrijke rol hebben gespeeld en dat nog steeds doen. Hiermee zijn de mogelijkheden echter nog niet uitput. Dit onderwerp, d.i. de Nederlandse fraseologie biedt nog veel perspectieven (bv. het systematiseren van de uitkomsten, verder onderzoek van tot nu toe verwaarloosde – of niet gedetailleerd genoeg behandelde – aspecten).

Over de hedendaagse tendensen in de fraseologie (in het algemeen, dus niet alleen in die van het Nederlands) kan men samenvattend stellen dat de interesse van de taalkundigen hoofdzakelijk niet meer uitgaat naar de vragen in verband met de classificatie en terminologie zoals in de beginjaren. Dit wil echter niet zeggen dat er helemaal geen traditionele kwesties (zoals morfosyntactische, semantische en pragmatische onderwerpen) meer op de agenda staan (Burger et al. 2007:V). Toch is voor de hedendaagse fraseologie meer een ontwikkeling karakteristiek die door Dobrovolskij al in de jaren 1990 werd gesignaleerd:

Die Sprachwissenschaft erlebt jetzt insgesamt die Periode einer inneren Umstrukturierung. An die Stelle der traditionellen Disziplinen, die auf der Ebenen-Metapher basieren, treten neue, die sich nicht an einem bestimmten Stratum, sondern vielmehr an der Untersuchungsmethode orientieren, vgl. z.B. kognitive Semantik, Pragmatik, Psycholinguistik, categoriale Grammatik, Computerlinguistik (...).⁷ (Dobrovolskij 1992a:29)

1.5 Aanbevolen literatuur

Er bestaat voor zover bekend nog geen gedetailleerde Nederlandstalige beschrijving over de geschiedenis van het fraseologisch onderzoek. Wel wordt dit onderwerp in Verstraten (1992) en Kowalska-Szubert (1996) aangesneden. Een gedetailleerde Engelstalige beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse fraseologie biedt Feyaerts (2007).

De ontwikkelingen van de Amerikaanse fraseologie wordt in Pawley (2007) behandeld. De psycholinguïstische aspecten van de Amerikaanse fraseologie komen in Gibbs/Colston (2007) aan bod. Dobrovolskij/Piirainen (2005) gaan in een beknopt overzicht van het fraseologisch onderzoek zowel op de Europese als op de Amerikaanse traditie in. De resultaten van het fraseologieonderzoek van een aantal talen worden kort in Burger et al. (2007) geïntroduceerd.

Een inleiding tot de fraseologie in (en van) het Duits bieden Pilz (1981), Palm (1997), Burger (1973) en Fleischer (1997). Een omvangrijke Duitse beschrijving

⁷ De taalwetenschap bevindt zich tegenwoordig in z'n geheel in de periode van een innerlijke herstructurering. In de plaats van de traditionele disciplines die zich op de niveau-metafoor baseren, treden er nieuwe die zich niet aan een bepaald stratum maar veeleer aan de onderzoeksmethode oriënteren, vgl. bv. cognitieve semantiek, pragmatiek, psycholinguïstiek, categoriale grammatica, computerlinguïstiek (...). (vertaald door Cs. Z.)

vindt men in Burger (2007) en de nieuwste editie ervan (2010) met zwaarte-punten als semantiek, tekstlinguïstiek, fraseografie, historische en regionale varianten. Omvangrijke bibliografieën over de fraseologie zijn o.a. te vinden in het handboek van Burger et al. (2007) en op het internet (vooral op de webpagina www.euralex.org/euralex/bibweb).